

Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku, pod red. Krzysztofa Chłapowskiego i Marka Słonia, (Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku, 4), cz. I: Mapy, plany, cz. II: Komentarz, indeksy, Wydawnictwo Instytutu Historii PAN, Warszawa 2017, ss. 502 + mapy.

Kolejny tom przygotowywanego w Instytucie Historii PAN Atlasu historycznego Polski, którego podstawowym elementem są mapy szczegółowe ziem polskich Korony w drugiej połowie XVI w., dotyczy Wielkopolski właściwej, to jest województw poznańskiego i kaliskiego. Wydawnictwo to jest wynikiem pracy 18 autorów, składa się z dwóch części. Część I zawiera 13 kolorowych opracowań kartograficznych – 6 map oraz 7 planów miast. Mapa główna (Wielkopolska w drugiej połowie XVI wieku) w skali 1:250000, składa z dwóch arkuszy (nr 1a i 1b) przedstawiających odpowiednio województwo poznańskie i kaliskie, z uwzględnieniem granic państwowych, administracyjnych (między województwami, ziemiami i powiatami) oraz kościelnych (diecezje, archidiakonaty i parafie), charakteru, wielkości i własności osiedli, siedzib urzędów i instytucji, komunikacji (ważniejsze drogi) i topografii (rzeki, jeziora, bagna i grunty podmokłe, lasy, poziomice i punkty wysokościowe); ta ostatnia warstwa ukazana została na podstawie map z przełomu XVIII i XIX w., gdyż źródła pisane nie pozwalają na szczegółowe rozpoznanie ich wcześniejszego stanu. Następne cztery mapy (w skali 1:500000) ukazują na tle granic państwowych i sieci wodnej regionu podziały kościelne (nr 2), gminy różnowiercze (nr 3), rozmieszczenie własności ziemskiej, królewskiej, duchownej, miejskiej i szlacheckiej, z rozróżnieniem na większą oraz średnią i drobną (nr 4), tudzież ważniejsze drogi, z uwzględnieniem rzek, brodów, ośrodków jarmarków, osad karczemnych, punktów poboru cła lub myta (nr 5). W legendzie mapy dotyczącej własności umieszczone zostały zestawienia większych kluczy dóbr królewskich, większych dóbr instytucji kościelnych oraz nazwiska 45 właścicieli większych dóbr szlacheckich. Plany (nr 6-12) w skali 1:10000 przedstawiają siedem wielkopolskich miast reprezentujących różne typy własności: królewskie Poznań, Kalisz, Gniezno, Wschowa i Ko-

ścian, biskupi Dolsk oraz szlachecki Pleszew. Mapy i plany zostały opracowane bardzo starannie pod względem kartograficznym, przeważnie przez Tomasza Paneckiego i Katarzynę Słomską.

Część II obejmuje komentarz do map i planów oraz indeksy, a zawiera (oprócz wstępu i wykazu skrótów) pięć nienumerowanych rozdziałów (dzielonych w miarę potrzeby na podrozdziały) omawiających kolejno: Źródła, Metodę i wyniki, Podziały administracyjne, Osadnictwo, a także Plany miast. We Wstępie redaktorzy tomu objaśnili genezę i zakres pojęcia Wielkopolska, specyfikę regionu oraz ogólne zasady opracowania zbiorowego dzieła. Pierwszy z rozdziałów omawia wykorzystane źródła. Spośród źródeł pisanych (omawia je Marek Słoń) najważniejsze znaczenie miały, podobnie jak w poprzednich tomach Atlasu, rejestry poborowe, obok nich zaś także lustracje i opisy dóbr królewskich, w dalszej zaś dopiero kolejności wizytacje kościelne, spisy kontrybucji kleru, księgi beneficjów diecezji, inwentarze dóbr kościelnych, księgi sądowe itd. Wykorzystane rejestry poborowe (zestawione tabeli na s. 26-28) dostępne są obecnie w elektronicznej edycji na witrynie internetowej Atlas fontium: <<http://www.atlasfontium.pl/>>. W znaczącym zakresie, choć głównie za pośrednictwem Tek Dworzaczka i literatury, wyzyskano też z informacji z ksiąg grodzkich i ziemskich, a spore znaczenie miało też korzystanie ze Słownika historyczno-geograficznego Wielkopolski w średniowieczu (dla województwa poznańskiego niemal w całości opublikowanego, dla kaliskiego istnieje kartoteka). Podstawa źródłowa poszczególnych map i planów omówiona została w komentarzach do nich. Osobno omówione zostały źródła kartograficzne (T. Panecki), od Wapowskiego po mapy topograficzne z początku XIX w., a nawet mapę taktyczną WIG. W następnym rozdziale (s. 38-45) Elżbieta Rutkowska omawia środowisko geograficzne. Rzeźba terenu ukazana jest według stanu współczesnego, zaś sieć wodna i zalesienie zrekonstruowane na podstawie map z XVIII-XIX w.

Kolejny rozdział, najobszerniejszy w całym tomie (s. 46-176) charakteryzuje „podziały administracyjne” i zasady ich odtwarzania. Najpierw podziały państwowe (Michał Gochna), a więc granice zewnętrzne (z uwzględnieniem zagadnienia enklaw i eksklaw na obszarach zanotekich) i wewnętrzne (wojewódzkie i powiatowe), następnie zaś podziały kościelne (Arkadiusz Borek, Bogumił Szady), a więc granice jednostek administracji kościelnej obejmujących obszar Wielkopolski: archidiecezji gnieźnieńskiej i diecezji wrocławskiej (s. 65-91), diecezji poznańskiej i wrocławskiej (s. 92-121) i odpowiednio ich archidiakonatów, dekanatów i parafii. Na podkreślenie zasługuje stwierdzenie B. Szadego, że granice zewnętrzne diecezji poznańskiej nie wykraczały w XVI w., jak dotąd mylnie uważano, poza granice państwowe. Osobno omówione zostały zbory różnowiercze (Marta Kuc-Czerep), a *novum* Atlasie stanowi przedstawienie skupisk Żydów (Jarosław Suproniuk), przy czym zestawienie tych ostatnich (s. 165-176) przynosi bogaty wybór informacji źródłowych.

Rozdział kolejny dotyczy osadnictwa i składa się z siedmiu podrozdziałów. W pierwszym, dotyczącym lokalizacji (A. Borek, Michał Słomski) zadeklarowano uwzględnienie także osad nowo powstających oraz zanikających, z pominięciem jednak wsi trwale pustych, a także noszących własne nazwy karczem (które naniesiono jednak na mapę dróg). Dla 95% znanych ze źródeł osad udało się ustalić lokalizację pewną, dla 2% „wiązaną” (przez związek z inną osadą), dla 1,3% „przybliżoną”, tylko zaś 65 osad (1,7%) nie udało się zlokalizować (wylicza je tabela 10, s. 186-187) – przy czym np. wymienioną tam grupę wsi w powiecie kaliskim (Buszkowo, Głuchowo, Poroże Puste, Prusy Wielkie, Świeligów i Sowina Pusta) można jednak dokładnie umiejscowić w oparciu o pracę W. Rusińskiego (Struktura osadnictwa z zaludnienie powiatu kaliskiego w 1789 r., *Rocznik Kaliski* 3, 1970, s. 53-116). Dalej omówione zostało także zagęszczenie osad (wyższe w województwie kaliskim). Kolejne podrozdziały dotyczą „charakteru i wielkości osiedli”: wiejskich, a więc wsi, folwarków, osad młyńskich, kuźniczych, karczemnych i hut szkła (M. Gochna), miast (J. Suproniuk) oraz zamków i opactw (M. Słomski). Wielkość wsi oblicza się, mnożąc dane rejestrów poborowych przez współczynniki właściwe dla sołtysów i kmieci (11 osób na gospodarstwo), zagrodników (5), komorników (3) itd. Szacunek ten pozwala uchwycić wsie duże (ponad 200 mieszkańców), których udział wynosił w województwie poznańskim 15%, a w kaliskim – 8%. Analogicznie w przypadku miast liczbę mieszkańców ustalono, przyjmując 9 osób na dom (który to przelicznik, wobec przyjmowanych dotąd przeważnie 6 osób, wydaje się za wysoki). Spośród 160 miast aż 124 (78%) to miasta najmniejsze (do 1000 mieszkańców),

28 (17%) mieściło się w przedziale 1000-2000 mieszkańców, 7 (4%) miało ponad 2000, a tylko jeden Poznań – ponad 5000 mieszkańców. Kolejny podrozdział, omawia „przynależność własnościową” osad (Krzysztof Chłapowski, s. 230-241) ustalana nie tylko na podstawie rejestrów, ale także innych źródeł (z uwzględnieniem wcześniejszych i późniejszych). Nad dobrami królewskimi (10% powierzchni, 7% osad), duchownymi (14 i 16%) i miejskimi (po 1%) przeważały wyraźnie majątki szlacheckie (75 i 76%), w ramach których rozróżniono własność większą i mniejszą, posługując się do tego kryterium nie tylko liczby osad, ale i łanów. Nie ustosunkowano się jednak do innych podziałów sugerowanych w literaturze (np. Włodzimierz Dworzaczek wyróżniał aż pięć kategorii własności szlacheckiej). Wynikiem tych obliczeń jest imienna lista największych właścicieli szlacheckich ok. 1580 r. (s. 251-255). W kolejnym podrozdziale Paweł Swoboda analizuje (głównie na podstawie literatury) 3784 nazw miejscowych, ujmując je w odpowiednie kategorie, zwracając uwagę na ewolucję niektórych z nich oraz podkreślając wpływy niemieckie. Rozdział zamyka podrozdział dotyczący dróg (Tomasz Związek), których sieć rekonstruowano na podstawie starych map, wzmianek o cłach i mytach, jarmarkach, a także karczmach, z wykorzystaniem obszernej literatury dotyczącej dziejów handlu. Autor słusznie zauważa, że drogi mogły zmieniać swój bieg, a sporo uwagi poświęca też organizacji poboru cel i myt. Daje też zestawienie dróg głównych (walnych, gościńców) i ich wariantów.

Ostatni rozdział dotyczy planów miast. Były one zasadniczo rekonstruowane w oparciu o źródła pisane z XVI w. oraz mapy z przełomu XVIII i XIX w. Własne komentarze (charakterystykę układu przestrzennego, zabudowy i infrastruktury) otrzymuje każde z miast: Poznań (Paweł Dembiński), Kalisz (Urszula Sowina, T. Związek, T. Panecki), Gniezno (Anna P. Orłowska), Wschowa (A. Borek), Kościan (Dariusz Kram), Dolsk (M. Słomski) i Pleszew (Milena Stępiak i M. Gochna), osobno zaś scharakteryzowane zostały ich herby (M. Gochna; tu też znalazły się uwagi o herbach obu województw). Całość uzupełniają indeksy miejscowości oraz nazw fizjograficznych (szkoda, że nie ma indeksu osób), a także obszerne streszczenia angielskie i niemieckie (w których umieszczone zostały też tabele ilustrujące strukturę własności ziemskiej).

Analiza obu części wielkopolskiego tomu Atlasu nasuwa nieco uwag krytycznych. Trudno oczywiście ocenić kompletność opracowania. Na mapie, w tekście i indeksie brakuje jednak pewnych nazw, np. w parafii Godzieszewy (dziś Godziesze) Wielkie w powiecie kaliskim – chodzi o Narok (wieś o średniowiecznej metryce, wzmiankowana jeszcze w 1512 r., później zanikła), Niechanów koło Woli Droszewskiej (pojawiający się w źródłach od XV po XVIII w.), Brzeziny (wzmiankowane w 1548 r. jako *piscina vel stagnum* i chyba już wówczas lub niewiele później będące folwarkiem) oraz Czempisz. Leżącą w tejże parafii Kakawę potraktowano w Atlasie jako wieś jednolitą, mimo iż w 1579 r. została podzielona na Kakawę Starą (Stara Wieś) i Kakawę Nową (Nową Wieś); w indeksie wymieniono zresztą obok nazwy Kakawa także zapisaną kursywą nazwę Nowa Wieś. Na mapie głównej nie naniesiono też wszystkich osad zanikłych w XVI w. oraz znanych z tego czasu nazw fizjograficznych, przynajmniej w części możliwych do zlokalizowania. Na mapie 2 (podziały kościelne) nie zaznaczono wszystkich miast w powiecie waleckim (brak Mirosławca) oraz ośrodków parafii wiejskich tamże i w północnej części powiatu poznańskiego. Jak wyjaśniono w komentarzach, brak ich w rejestrach poborowych, ale należało je ustalić w oparciu o inne źródła. Na tej samej mapie warto byłoby osobnymi symbolami zaznaczyć kościoły filialne (a może i kaplice dworskie), wymieniane w późniejszych wizytacjach, ale niewątpliwie istniejące już w XVI w. Dobrze byłoby też dla lepszej orientacji zaznaczyć najbliższe miasta położone już w Nowej Marchii i na Śląsku. W legendzie mapy 4 (struktura własności ziemskiej) należało różnicować dobra duchowne na poszczególne klucze biskupie i kapitulne.

Więcej zastrzeżeń i wątpliwości znajdzie się do części tekstowej. We Wstępie zabrakło określenia współrzędnych geograficznych (długości i szerokości geograficznej) całego regionu, skądinąd podawanych w indeksie dla każdej miejscowości. Historyczna Wielkopolska właściwa była położona między 15°13' i 18°49' długości wschodniej oraz 51°29' i 53°46' szerokości północnej, a największa jej rozciągłość z północnego zachodu na południowy wschód wynosiła 266 km, zaś z zachodu na wschód – 233 km. Przy charakterystyce źródeł pisanych nie zostało wykorzystane Geograficzno-statystyczne opisanie parafii Królestwa Polskiego (mikrofilmy

w AGAD w Warszawie), wykonane w l. 1784-1791 przez Karola de Perthéesa jako podstawa informacyjna do jego map, zaś wśród źródeł kartograficznych warto było uwzględnić mapę województwa sieradzkiego F. Czaykowskiego (obejmującą fragment województwa kaliskiego) oraz szerzej wykorzystać mapy Perthéesa dla województw kujawskich (1785, obejmujące też fragmenty województw kaliskiego i gnieźnieńskiego), wreszcie mapy powiatów z pruskiego Atlas der Provinz Posen (1848) w skali 1:200000 oraz mapę W. Chranzowskiego z 1859 r. (wspomnianą tylko incydentalnie).

Rozdział o środowisku geograficznym jest nazbyt syntetyczny i nie uwzględnia szerzej niektórych zagadnień specyficznych dla regionu wielkopolskiego. Historyczna Wielkopolska właściwa ze względu na swój duży obszar charakteryzowała się zróżnicowaniem w zakresie geomorfologii, budowy geologicznej, gleb, układu nawodnienia, zalesienia i klimatu, co wpływało w znacznym stopniu na rozwój osadnictwa także w XVI w. Poza jednym opracowaniem Bogumiła Krygowskiego pominięto istniejącą literaturę na ten temat (T. Bartkowski, M. Kielczewska-Zaleska, M. Kolbuszowska, T. Mieczysławski, F. Terlikowski, B. Świdorski, S. Zajchowska). Pobeżne jest też omówienie sieci wodnej, nieuwzględniające wielu starszych i nowszych badań. Zdawkowo, w jednym akapicie, zostały omówione gleby. Kwestia charakterystyki gleb i ich związku z rozwojem osadnictwa w XVI w. jest w ogóle słabym punktem wydawnictwa. Zdając sobie sprawę ze zmian charakteru i jakości gleb w czasie, można jednak, ze względu na stabilność ich podstawowego podłoża, w oparciu o ich współczesną klasyfikację zastosowaną na Mapach gleb Polski IUNG w Puławach (w skali 1:300000) pod red. A. Musierowicza, przyjąć występowanie w Wielkopolsce właściwej, wraz z gruntami pod lasami, 7 podstawowych typów gleb: 1) brunatne (w XVI-XVIII w. zajmujące, według naszych obliczeń, 6,1% powierzchni regionu), 2) bielcowe (72,3%), 3) czarne ziemie (4,0%), 4) bagienno-błotne (6,2%), 5) murszowe (6,9%), 6) mady rzeczne (2,6%) i 7) piaski wydymowe (1,9%). Odtworzenie szesnastowiecznych kompleksów leśnych według map z przełomu XVIII i XIX w. jest metodologicznie dyskusyjne, a często może się okazać błędne. Mapy te uwzględniają wyřęby prowadzone szeroko i nieraz rabunkowo w XVII i XVIII w., związane nie tylko z rozwojem nowego osadnictwa (zwłaszcza ołędzkiego), ale i handlem drewnem na dużą skalę, które to zjawiska są znane literaturze.

Rozważania o wszelkich podziałach administracyjnych powinny zostać uzupełnione o informacje o wielkości powierzchni całego regionu i odpowiednich jednostek terytorialnych (wraz z objaśnieniem sposobów jej obliczania). Informacje takie znaleźć można tylko w syntetyzujących tabelach 17 (gęstość osadnictwa, s. 201) i 38 (struktura własności, s. 257). Wypadałoby też wyjaśnić przyczyny znacznych różnic w ustaleniach wielkości powierzchni w porównaniu z wcześniejszymi próbami innych autorów. Przy omawianiu podziałów państwowych zdawkowo charakteryzuje się przebieg granicy ze Śląskiem, choć była ona na pewnych odcinkach przedmiotem sporów, dla rozstrzygnięcia których powoływano co jakiś czas komisje graniczne. Zupełnym milczeniem pominięto sporządzony przez jedną z nich reces graniczny między Wielkopolską a Księstwem Głogowskim (1528-1531), opublikowany przez Zygmunta Celichowskiego (1900) i książkę Gerarda Labudy (Polska granica zachodnia, 1971). Odnośnie enklaw polskich w Nowej Marchii i brandenburskich w Wielkopolsce warto było zaznaczyć, że zostały one ukazane na mapie Karola de Perthéesa „Polonia” (w skali 1:893000), datowanej na 1770 r. Dobrze byłoby też w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że granice zewnętrzne i wewnętrzne (także powiatowe) zmieniały się również w XVI w. wskutek uzurpacji majątkowych szlachty i płynności stosunków własnościowych. Dlatego wyznaczenie ich na mapie jest metodycznie trudne, a na niektórych odcinkach (przebiegających przez obszary zalesione) względne i możliwe tylko przy zastosowaniu metody ekstrapolacji. Podrozdziały poświęcone granicom kościelnym warto byłoby naszym zdaniem dopełnić o zestawienia parafii w poszczególnych diecezjach z podaniem liczby należących do nich miejscowości.

Przy omówieniu zborów różnowierczych warto byłoby uwzględnić ważne opracowania O. Grosserta (*Evangelium und Deutschtum im Filehner Gebiet unter polnischer Grundherrschaft*, 1929), G. Schramma (*Der polnische Adel und Reformation 1548-1607*, 1965) czy J. Dworzaczkowej (*Bracia czescy – kalwiński – ewangelicy reformowani. Problemy terminologii*, Biblioteka 9 [18], 2005, s. 143-148). W sprawie Żydów warto byłoby uściślić i rozszerzyć informacje

dotyczące rejestrów pogłównego żydowskiego. Wszelkie szacunki utrudnia bowiem zmienność zasad opodatkowania ludności żydowskiej – raz był to podatek płacony rzeczywiście od głowy, innym razem zaś zryczałtowany w ustalonej z góry kwocie, przy czym ta druga zasada utrwałała się dopiero w początkach XVII w.

Przy charakterystyce dróg krajowych i lokalnych warto było zwrócić uwagę na ich zmienne nazewnictwo w źródłach. Dobrze byłoby także odnotować, że na przebieg dróg w XVI w. miały wpływ nie tylko zwarte kompleksy leśne, ale i wody. Choć dostrzeżono zmienność przebiegu i znaczenia pewnych dróg, to należało mocniej podkreślić zjawisko zarzucania w XVII w. niektórych odcinków dróg szesnastowiecznych – co budzi wątpliwości co do zasadności wykorzystywania do ich rekonstrukcji przekazów kartograficznych z XVIII czy XIX w. Przy charakterystyce komór, przykomorków i strażnic, jako elementów systemu celnego, warto było podkreślić, że były one zawsze ściśle z sobą związane, różniąc się tylko liczebnością obsady personalnej. Pominięto też zasadniczo charakterystykę dróg wodnych, które (zwłaszcza Warta i Noteć) miały spore znaczenie, co jest dobrze znane literaturze.

Rozważania o charakterze i wielkości osad można było wzbogacić przez uwzględnienie reprezentatywnej grupy inwentarzy dóbr ziemskich (zwłaszcza szlacheckich), objętych tzw. kwerendą wiejską, przeprowadzoną w latach pięćdziesiątych XX w. przez archiwistów, częściowo zresztą publikowanych. Np. jeden tylko inwentarz wsi Stobna z 1595 r. (Inwentarz dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego, wyd. W. Rusiński, t. I, Wrocław 1955, s. 61-63) ujawnia szereg nazw, jak Pniew (Pniów), Ostroźnicze, Ubysławka, folwarki Nowy i Stary Borek, Pierdząca Góra, Wielga Niwa, które w pewnych okresach miały status nazw miejscowych (kiedy indziej zaś – fizjograficznych). Szkoda, że w tym podrozdziale nie zostały choćby zarysowo poruszone kwestie położenia topograficznego, kształtów i typów rozplanowania oraz zabudowy wsi (uwzględnione choćby przykładowo, jak w przypadku miast), w oparciu o dotyczące tej tematyki prace geograficzno-historyczne (J. Burszta, M. Chilczuk, M. Kielczewska-Zaleska, H. Szulc, B. Zaborski). Uwzględnić należało funkcjonowanie w Wielkopolsce różnych rodzajów łań, co ma znaczenie dla szacunkowych obliczeń liczby mieszkańców. Zastrzeżenia budzi wydzielenie wsi dużych (ponad 200 mieszkańców), z wyróżnieniem małej grupy tych ponad 500 mieszkańców, a uznaniem reszty za małe. Naszym zdaniem należałoby raczej wyróżnić przynajmniej cztery kategorie (małe, średnie, duże i bardzo duże). Podobnie z wyliczeniami dotyczącymi miast – przyjęte przedziały (do 500, 500-1000, 1000-2000, 2000-5000, ponad 5000 mieszkańców) cechuje zbyt duża rozpiętość, zwłaszcza gdy wziąć pod uwagę dużą płynność zaludnienia (choćby wskutek częstych klęsk elementarnych). Bardziej racjonalne byłoby wprowadzenie mniejszych przedziałów, z progami 250, 1500, 2500, 3000, 3500, 4000 i 4500 mieszkańców. Warto byłoby też sięgnąć do opartych na źródłach ustaleń niektórych monografii dziejów poszczególnych miast.

W wielu miejscach dostrzegamy pominięcie lub niedostateczne wykorzystanie wielu ważnych opracowań, by wymienić tylko prace I. T. Baranowskiego (Wsie miasta Kalisza, Przegląd Historyczny 20, 1916), W. Dworzaczka (Z wielkopolskich zagadnień demograficznych, Skład społeczny wielkopolskiej reprezentacji sejmowej w latach 1572-1655 i Zastaw Wielenia Brandenburczykom [w 1595 r.], przedruk w: tegoż, *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI-XVIII*, 2010), K. Górskiej-Gołaszkiej (Przyczynek do krytyki rejestrów poborowych z XVI wieku, *Studia Źródłoznawcze* 1, 1957), M. Kamlera (Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580-1655, 1976), E. Kozłowskiego (Uwarstwienie ludności wiejskiej w Wielkopolsce w drugiej połowie XVI wieku, 1928), S. Mielczarskiego i J. Szaflika (Zagadnienie łańów pustych w Polsce w XV i XVI w., *Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza* 1, 1956, z. 2), A. Nowaka (Początki kryzysu sił wytwórczych na wsi wielkopolskiej w końcu XVI i pierwszej połowie XVII wieku, 1975), J. Olejniczaka (Herb miasta Poznania, 1967), E. Opalińskiego (Elita władzy w województwach poznańskim i kaliskim za Zygmunta III, 1981), A. Pośpiecha (Majętności na sprzedaż. Szlachecki handel ziemią i przemiany struktury majątkowej w powiecie kaliskim w latach 1580-1655, 1989), W. Sobisiaka (Rozwój latyfundiów biskupstwa poznańskiego od XVI do XVIII wieku, 1960), K. Sochaniowicza (Ślad, pólśledzie, kwarta i kęs roli, *Roczniki Historyczne* 5, 1929), P. Szafrana (Osady

zaginione Krajny w XVI-XVIII wieku, *Roczniki Humanistyczne* 34, 1986), M. Wisińskiej (Koncentracja feudalnej własności ziemskiej w powiecie kaliskim na przełomie XVI i XVII wieku, *Rocznik Kaliski* 5, 1972), a z autorów niemieckich zwłaszcza W. Maasa (*Siedlungen zwischen Warthe und Netze*, 1976; *Siedlungen an Obra, Bartsch, Prosna und oberer Warthe*, t. I-II, 1978) i O. Kossmanna (*Die Deutschen in Polen seit der Reformation*, 1978).

Ze spraw drobniejszych: Drżąno w powiecie konińskim występuje niekiedy jako Drążno-Holędry (s. 137, 148, 245), co jest anachroniczne, gdyż osadą olęderską wieś ta stała się dopiero ok. 1775 r. Redaktorem trzytomowego zbioru *Osiemnaście wieków Kalisza* był Aleksander Gieysztor, a nie Antoni Gąsiorowski (jak na s. 315, przyp. 14). Praca J. Tomali została na s. 316 (przyp. 19) zacytowana z niepełnym tytułem (poprawnie na s. 322, przyp. 111). Mylą się nazwiska autorów: E. Jarmuszkiewiczówna występuje jako E. Jarnuszkiewicz (s. 130), Henryk Gmiterek stał się M. Gmiterkiem (s. 132, przyp. 52, 62 i 64). Sporadycznie znajdujemy też literówki (s. 132, 286, 288, 315, 322).

Pomimo wyrażonych wyżej krytycznych uwag, zastrzeżeń i postulatów, po części pewnie dyskusyjnych, wielkopolski tom *Atlasu* zasługuje na pozytywną ocenę ze względu na bardzo staranne opracowanie map i planów w cz. I oraz skorelowany z nimi jasny wykład różnych zagadnień (uzupełniony o liczne aneksy, wykresy i tabele) w cz. II, imponującą erudycyjność większości tekstów, tudzież wysoki poziom opracowania publikacji pod względem wydawniczym. Wiele węzłowych problemów autorzy podjęli wcześniej w analitycznych opracowaniach, ogłaszanych w czasopiśmie *Studia Geohistorica*. Dodatkową wartością jest wreszcie uprzednie przygotowanie podstawy źródłowej w postaci elektronicznej publikacji rejestrów poborowych.

Zbigniew Chodyła (Poznań)

<https://orcid.org/0000-0003-3745-3129>